

werk, waardoor je als filosoof wat op je honger blijft zitten. Bovendien zijn de auteurs niet altijd even kritisch en genuanceerd. Zo wordt er bijvoorbeeld in het hoofdstuk over *laïcité* vooral gesproken over exclusieve of militante laïciteit, terwijl er over de minder militante, inclusieve laïciteit, nauwelijks iets wordt gezegd. Ook de kritiek op ‘het liberalisme’ is niet altijd even genuanceerd. Zo zou het liberale principe van de vrije keuze ertoe leiden dat niets substantieel is “behalve de ‘lege’ drager van eigenschappen zelf” (p. 182) en zou “het liberalisme in al zijn varianten [...] de uitkomst [zijn] van een ontwikkeling van neutralisering en depolitisering waarin ‘de vijand’ langzaamaan in rook opgaat” (p. 192). Niet enkel wordt hier laatdunkend gedaan over de menselijke autonomie en de mogelijkheid die deze autonomie creëert om als mens het leven zinvol in te vullen; ook wordt liberalisme gezien als een ideologie die alles – dus ook al wie anders is – wil neutraliseren. Dit staat haaks op het multiculturele denken van een aantal vooraanstaande liberale filosofen, onder wie Will Kymlicka en Joseph Raz. Iets meer nuance was hier op zijn plaats geweest.

Tot slot is het jammer dat het boek, dat in de kern gaat over een zeer hedendaagse en concrete problematiek – de grenzen van de tolerantie –, vaak erg abstract en hierdoor soms moeilijk leesbaar wordt. Zo lezen we op p. 55: “De omvorming van een veelheid naar een eenheid, van de analoge, diffuse, gedifferentieerde menselijke werkelijkheid naar een meetbare, vaststelbare en kunstmatige orde (voor en na de openbaring, voor en na de instelling van de grondwet) is de geijkte rituele ordeningsvorm in elke maatschappij”. En op p. 173 lezen we in dezelfde stijl: “De problematisering zelf is wat ons betreft de meest getrouwe benadering van wat de secularisering van het conflict inhoudt: het opschorten of zelfs doen verdwijnen van de verwachting van een laatste oordeel, het onzeker worden van de grond van elk oordeel in een conflict, juist door het verschijnen van een sociale ontologie van het conflict die zich losmaakt van een politieke theologie van het conflict.” Toegegeven, wanneer we deze en een resem vergelijkbare passages lezen in hun context, valt er nog wel enige zin en betekenis uit dit soort hegeliaanse zinsconstructies te halen. Maar het boek was toch net iets aangenamer geweest om te lezen als de stijl wat toegankelijker was geweest.

Leni Franken
(Universiteit Antwerpen)

De predikant en de boeddha. Beschouwingen bij de heruitgave van Joost Halbertsma's 'Het buddhisme en zijn stichter' uit 1843, (2019), bezorgd door Jong, Alpita de, Barend J. ter Haar & Tjalling H.G. Halbertsma, Gorredijk: Uitgeverij Noordboek, pp. 208, ISBN 9789056154868, €17,50.

Joost/Joast Halbertsma (Grouw 1789 – Deventer 1869) was een origineel en veelzijdig man. Hij studeerde aan het Doopsgezind seminarie te Amsterdam, werd ook predikant,

eerst te Bolsward en vanaf 1821 te Deventer, maar het predikantschap was voor deze geleerde en literator niet zijn levensvulling. Al tijdens zijn studie theologie verdiepte hij zich in Noord-Germaanse talen en in Bolsward begon hij het Fries en de verschillende dialecten daarvan te bestuderen. Dat werd het startpunt voor zijn levenslange onderzoek naar overeenkomsten en verschillen tussen oude (o.a. Sanskriet) en nieuwe talen en beschavingen. Hij onderhield daarvoor contacten met geleerden uit binnen- en buitenland. Verder schreef hij verhalen en gedichten in het Fries, ook samen met twee van zijn broers, Eeltje en Tjalling. Juist door die laatste publicaties zijn hij en zijn broers nog steeds wereldberoemd in Friesland.

In 2018 was het 175 jaar geleden dat Halbertsma's boekje over het boeddhisme verscheen, de eerste Nederlandstalige verhandeling waarin de term boeddhisme wordt gebruikt. Het Nederlands Boeddhistisch Archief (NBA) vatte het plan op in dat jaar een heruitgave te bezorgen, maar er ontstond verschil van inzicht bij de betrokkenen, waardoor het aanvankelijke ondernemen niet kon doorgaan. Zo zijn bezorgers De Jong et al. hun eigen weg gegaan en zal in 2020 van het NBA een eigen uitgave verschijnen. Ik kom daar aan het einde van deze bespreking nog even op terug.

De heruitgave (facsimile) wordt voorafgegaan door een voorwoord van Tjalling. H.F. Halbertsma en drie inleidende artikelen en een verantwoording. Alpita de Jong schrijft over het leven en werk van Joost Halbertsma en hoe zijn publicatie van 1843 in het Nederlandse negentiende eeuwse domineesland werd ontvangen. De open houding van Halbertsma, waarbij hij wees op overeenkomsten en verschillen met het christendom, hebben zijn carrière (hij werd geen hoogleraar) mogelijk geen goed gedaan. De verhandeling verscheen eerst in de *Overijsselsche Almanak*. Hiervan liet Halbertsma 50 overdrukken maken, die werden gestuurd naar mogelijk geïnteresseerden, o.a. de gebroeders Grimm. Het 'Grimmse' exemplaar heeft gediend voor de heruitgave.

Sinoloog Barend ter Haar schrijft twee interessante bijdragen. In de eerste bespreekt hij verslagen van Nederlandse reizigers naar landen in Azië of van buitenlanders in Nederlandse dienst (VOC) in die landen die ook aan godsdiensten aandacht schonken. Zij maakten veelal gebruik van tolken en beschreven de leer en rituelen vanuit de idee van superioriteit van het christendom en de christelijke beschaving. Halbertsma, aldus Ter Haar, was hier toleranter. In de tweede bijdrage beschrijft hij de ontwikkeling van de studie van het boeddhisme in Nederland en de ons omringende landen in de 19de eeuw, waarbij de eis van kennis van de grondtalen, steeds luider gaat klinken. Daarbij werden vooral de oudste teksten bestudeerd, want die, zo werd verondersteld, zouden de meest oorspronkelijke zijn.

De aanleiding om over het boeddhisme te schrijven was voor Halbertsma min of meer toevallig. Hij kreeg van een kennis, die van zijn interesse in het Sanskriet op de hoogte was, een boek van Brian Hodgson over het boeddhisme in Nepal toegestuurd met daarin teksten in het Sanskriet en het Newari. Halbertsma bestudeerde het taalmateriaal, vergeleek het met andere talen, maar schreef ook, met Hodgsons boek als bron, een ver-

handeling over het boeddhisme. Hij geeft de inhoud van dat werk weer, maar, steeds rekening houdend met zijn lezerspubliek, breed toelichtend. Hij schuwt daarbij gedurfde vergelijkingen en gevolgtrekkingen niet. Zo ziet hij het boeddhisme als een sekte van en een correctie op wat hij het ‘brahminisme’ noemt. Zoals de Reformatie een correctie was op de priestermacht van de Rooms-Katholieke Kerk, zo was het boeddhisme een reactie op de macht van de priesterkaste van de ‘brahminen’. Op grond van de overeenkomst van de talen en ook van hun uiterlijk concludeert Halbertsma dat de Germanen van de Indiërs afstammen. Zo wordt het begrijpelijk dat de uit Azië komende Friezen bij gemis aan de lotus in plaats daarvan de waterlelie, het *pompeblêd*, gingen vereren. Ook meent hij dat het Aum in het boeddhisme terug te leiden is op Ammon, dus zijn oorsprong vindt in Egypte. Bij het weergeven van de leer van Boeddha schenkt Halbertsma vooral aandacht aan de wijze waarop de gelovigen uit het rad van wedergeboorten kunnen geraken en uiteindelijk het nirvana (Halbertsma: nirvritti) bereiken. Hij bespreekt ook twee stromingen binnen het boeddhisme, en verder de rituelen ervan, de architectuur van boeddhistische tempels en wijst daarbij op overeenkomsten tussen kerken en tempels en van sommige daar aan te treffen zinnebeelden. In zijn slotwoord geeft hij nog aan dat het boeddhisme niet past bij “eenen arbeidzamen op stoffelijke welvaart gezetten geest” (p. 74), zoals bij de bewoners van Noord- en West-Europa is aan te treffen.

In de verantwoording stellen De Jong en Halbertsma de vraag: waarom een heruitgave van een tekst over het boeddhisme van 1843, terwijl er sindsdien zoveel gedegen onderzoek is gedaan? Een terechte vraag die zich bij het doorlezen van Halbertsma’s tekst steeds sterker opdringt. Veel meer dan een historisch curiosum is het boekje niet. De rechtvaardiging van de uitgave wordt door de bezorgers gezien in de wijsheid die de onbevengene lezer in de tekst van de oorspronkelijke denker Halbertsma zal kunnen aantreffen. Voor mij, misschien te weinig onbevengene, klinkt dat niet als een sterk argument. Waarom niet simpelweg gesteld dat het boekje van Halbertsma een prima gelegenheid heeft geboden om de Friese denker nog eens voor het voetlicht te halen met daarbij als context een overzicht van de bestudering van het boeddhisme in Nederland (en omliggende landen) tot in de 19de eeuw? De bijdragen van De Jong en Ter Haar zijn het op zich al waard om door een breed publiek gelezen te worden. Zoals ik aan het begin van deze bespreking al aangaf, ging het initiatief van de heruitgave uit van het NBA. Er ontstond onenigheid bij de auteurs over de inhoud van de (begeleidende) teksten. De verantwoordelijke voor de inleiding, T. Halbertsma, wilde geen boeddhistische inbedding (aldus het *Boeddhistisch Dagblad* van 25 oktober 2018). Dat heeft erin geresulteerd dat het NBA heeft besloten een eigen publicatie te verzorgen, die in mei van dit kalenderjaar zal verschijnen. Dat zal mogelijk een andere, maar hopelijk even interessante uitgave worden.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)